

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Невербальна психодіагностика**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Ознаки омани у спілкуванні

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.
2. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Емоції як джерело показників омани.
2. Утруднення в мисленні як ознака брехні.
3. Надмірний самоконтроль як ознака брехні у спілкуванні.
4. Мовна поведінка та вокальні показники омани. Жести як джерело показників омани

Рекомендована література:

1. Васюк К., Боженко В. Діагностика емоційних проявів за невербальними ознаками під час продукування зумисних неправдивих висловлювань. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 8. С. 20–26
2. Виговський О. Навіщо виявляти обдарованість : концептуальні засади діагностики обдарованості на ранніх етапах її розвитку / Директору школи, ліцею, гімназії. 2011. № 4. С. 57—60.
3. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. К. : Академвидав, 2013. 464 с.
4. Екман П. Теорія брехні / Пер. з англ. К. : КМ Publishing, 2012. 320 с.: іл.
5. Корольова К. Діагностування рівня особистісного розвитку з урахуванням вікового фактора. Соціальна психологія. 2018. № 118-123.
6. Корольчук М. С. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук. К. : Ніка Центр, 2017. 400 с.
7. Малкова Т.М. Візуальна психодіагностика. Київ: Державний університет телекомунікацій, 2018. 132 с.
8. Хміляр О. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості : [монографія]. К.: ТОВ «Контекст Україна», 2016. 380 с.
9. Харцій О. М. Візуальна психодіагностика : навч. Посібник Львів: Магнолія. 2018. 223
10. Шиліна А.А. / Візуальна психодіагностика у професійній діяльності поліції Гл.5, 5.3 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В.Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с. С. 68 – 88

Питання 1. Емоції як джерело показників омани

Не кожна брехня включає емоції (вона може стосуватися фактів, намірів, дій, думок і т.п.), але той, хто вдається до приховування або фальсифікації емоцій, стикається зі специфічними труднощами. Адже коли емоції виникають, відповідні зміни відбуваються автоматично, через частку секунди. Люди не в змозі довільно визначити, коли їм слід переживати ту або

іншу емоцію. Навпаки, людина переживає емоції як дещо, що оволодіває нею, а що стосується негативних емоцій, - таких, як страх, гнів, - як щось таке, що виникає всупереч її волі. Людина не тільки не вибирає, яку емоцію їй переживати, але й зазвичай не має вибору і в тому, демонструвати чи ні прояви цієї емоції іншим. Якщо емоція виникає поступово, а не раптово, тобто стартує з дуже низького рівня - наприклад, з роздратування, а не з люті - зміни в поведінці є незначними і їх відносно легко приховати, якщо людина усвідомлює те, що вона відчуває. Якщо емоція виникає поступово і залишається слабкою, вона може бути більш помітною для інших, ніж для себе - аж поки не стане більш інтенсивною. Але якщо емоція з самого початку є сильною, проконтролювати її набагато важче. Приховування змін у міміці, тілі, голосі («вокальній міміці», за визначенням С.Л. Рубінштейна) потребує зусиль. Навіть якщо приховування є успішним і відсутні ознаки «просочування», ознаки внутрішньої боротьби можуть бути помітними для оточуючих і правильно витлумачені ними як ознаки оман.

Емоційні переживання, що супроводжують брехню, можуть бути викликані як предметом брехні (тобто її темою), так і самим її фактом незалежно від змісту. Припустимо, що якийсь чоловік вдає, що він молодший, ніж є насправді, і тому фарбує волосся - і те, що він змушений приховувати свій вік, само по собі може його бентежити (приклад узятий з книжки П. Екмана). З брехнею незалежно від її змісту найчастіше пов'язані такі емоції як страх викриття, переживання вини або сорому та радість оман. Коли брехня має успіх, деякі брехуни не можуть приховати ознак задоволення, навіть радості. Таке тріумфування без видимих причин - привід для перевірки гіпотези про оману. В кожному конкретному випадку інтенсивність емоцій, що переживає брехун, може бути різною: це залежить від того, що поставлено на карту, до переживання яких емоцій брехун більш схильний, які взаємини у брехуна з жертвою брехні (або мішенню, в термінології Екмана). Так, почуття вини навряд чи виникне у людини безсовісної або в людини, яка вважає, що має право обдурити.

Утруднення в мисленні як ознака брехні

Утруднення в мисленні пов'язані з тим, що брехати у певному розумінні важче, ніж говорити правду (як дихати у природному ритмі легше, ніж регулювати дихання). Брехун має оцінити можливість викриття брехні та його наслідки; він мусить відповідати на запитання так, щоб відповіді узгоджувались одна з одною; він повинен передбачити ті запитання, які ще не поставлені, але які можуть бути поставлені. Не всі люди кмітливі настільки,

щоб відразу зорієнтуватися; не всі можуть вчасно передбачити необхідність брехні і підготуватися до неї належним чином; не у всіх настільки гарна пам'ять, щоб пам'ятати усі задані питання і всі відповіді на них. Врешті решт, емоції, що виникають у такій ситуації, теж можуть утруднювати мислення брехуна. Звичайно, утруднення в мисленні можуть бути пов'язані не з брехнею, а з якимись іншими обставинами: почуттям відповідальності, обумовленим розумінням значення ситуації; з намаганнями справити належне враження, з уповільненням темпу психічної діяльності через хвилювання та неможливість зосередитися. Тому «діагноз» про те, що в даному спілкуванні має місце брехня, може бути поставлений лише в результаті відкидання усіх інших гіпотез.

Надмірний самоконтроль як ознака брехні у спілкуванні

Ознаки підвищеного самоконтролю у ситуації, яка його не потребує, також можуть свідчити про обман. Навіть якщо людині вдається приховати свої справжні думки та почуття, сам факт нещирості видає її. «Дерев'яність» пози та ходи, «кам'яне» обличчя, «рівний» голос - все це не може не насторожувати. Відомо, що більш ефективними при брехні є симулювання або маскування, ніж приховування. Однак і в цьому випадку більшість людей припускається помилок - як у вербальній, так і у невербальній поведінці. Найчастіше, коли люди вдаються до фальсифікацій, вони припускаються двох помилок: має місце або «просочування» правди (внаслідок неможливості проконтролювати всі експресивні та мовні прояви), або поява ознак нещирості. У мовній поведінці «витік» правди можливий через втрату пильності, обумовлену перевтомою, неуважністю, сильними переживаннями, підсвідомими спонукami брехуна.

Мовна поведінка та вокальні показники омани

Можливими ознаками брехні у мовній поведінці є:

1. Непрямі відповіді на прямі запитання (особливу увагу слід звернути на випадки, коли говоріння правди не потребує пригадування, обдумування і тому подібного);
2. Обмовки. Ще З. Фройд вважав, що забування імен добре знайомих людей, помилки при читанні, письмі, помилкові дії, обмовки не є випадковими. Вони - різновид самовикриття і свідчать про потаємні думки та придушені бажання;
3. Багатослівність, ухильність, велеречивість;
4. «Гладкість» мови (коли людина говорить як «по писаному», ніде не

затинаючись і не змінюючи виклад при повторенні).

При інтерпретації цих проявів треба зважати на інші можливі причини їх виникнення і брати до уваги контекст ситуації спілкування та індивідуально - психологічні особливості людини. Так, є люди, які завжди дають непрямі відповіді на прямі питання і це - їх індивідуальна особливість. Є люди, які завжди багатослівні. Є люди, у мові яких відсутні обмовки, але це не є свідченням їх правдивості. Взагалі відсутність (або наявність) будь-якої ознаки без врахування обставин її появи та особливостей даної особистості не може бути проінтерпретована однозначно, це - привід для роздумів, не більше.

Потужним джерелом просочування правди є тиради - промови, викликані сильними емоціями. Саме під впливом емоцій фальсифікатор може прохопитися так, що безглуздість подальшої брехні стане для нього очевидною. Але не кожний брехун схильний до тирад.

При розпізнанні фальсифікацій у поведінці важливе значення має локалізація мімічних проявів у мовному потоці (наскільки узгоджується міміка з тим, що говориться); тривалість мімічних проявів (природна їх тривалість, навіть при сильних емоціях, не перевищує 2-3 секунд, за виключенням експресії здивування, яка триває менше секунди); наявність мікроекспресії (тобто короткотривалих мімічних проявів (1/4 секунди), які з'являються в усіх зонах обличчя одразу, але яких спостерігачі зазвичай не помічають, якщо не знають про їх існування; придушена експресія (неповний вираз емоції на обличчі внаслідок намагання людини проконтролювати стан своєї міміки. Спостерігач не може сказати, що саме відчуває людина, але сприймає придушену експресію як ознаку нещирості). Асиметрична експресія (коли мімічні прояви більш помітні на одній із сторін обличчя) також є вірогідною ознакою того, що емоція насправді не переживається, тобто має місце обман. Так, удавана посмішка у праворуких більш помітна на лівій стороні обличчя (якщо посмішка щира, така тенденція відсутня і взагалі асиметрія не виражена). Встановлено, що більша частина мімічних виразів емоцій, що переживаються, не є асиметричною, але не кожний довільний мімічний вираз емоції є асиметричним. Це ще раз підтверджує те, про що було сказано раніше: викривач не повинен покладатися на яку-небудь одну ознаку омани, їх повинно бути багато.

Вокальні прояви брехні

До найбільш вивчених вокальних проявів брехні належать:

1) паузи. Значимими вважаються їх тривалість та частота. Особливу увагу слід звертати на відносно довгі паузи, що передують відповідям на прямі

питання і на більш короткі та часті впродовж розмови. Ці паузи можуть свідчити про утруднення в мисленні, що обумовлені обдумуванням брехні;

2) мовні помилки у вигляді повторення: а) окремих звуків («е...е...» і т. ін.); б) окремих слів або часток слів. Ці помилки з психологічної точки зору є еквівалентами пауз. Можливі також порушення синтаксичної конструкції речень (аж до беззмістовного нагромодження слів), часта поява «слів-паразитів». Поява таких помилок можлива з двох причин: або брехун не передбачив можливості виникнення певних питань (хоча, не виключено, що готувався брехати) або відчуває сильний страх викриття, через що не може дотриматися обраної лінії поведінки;

3) зміни висоти голосу. У більш ніж 70% людей голос стає більш високим, якщо людина виведена з стану душевної рівноваги (особливо коли вона відчуває гнів або страх). Є докази того, що висота звучання зменшується при переживанні печалі, горя, вини. Таким чином, підвищення висоти голосу в процесі спілкування може свідчити про обман (швидше за все внаслідок зростання страху викриття), але може бути також ознакою хвилювання або гніву;

4) зміни у гучності голосу та темпі мовлення. Є підстави вважати, що гучність голосу зростає, а темп говоріння прискорюється при переживаннях страху або гніву. Зворотні зміни відбуваються при переживаннях сорому, вини або печалі.

Слід мати на увазі, що як наявність будь-якої вокальної ознаки ще не є доказом брехні, так і відсутність цих ознак не може свідчити про правдивість. (до того ж фальсифікувати емоції за допомогою змін у голосі не так вже й важко).

Жести як джерело показників оман

Свідчити про оману можуть не тільки мімічні прояви, але й жести. Точно так, як існують обмовки у мові, вони існують у рухах. Такі обмовки П. Екман назвав емблематичними жестами (емблемами). *Емблеми* - це рухи, значення яких еквівалентне значенню слова або навіть фрази; рухи, які мають цілком конкретне значення у даній культурі. Приклади емблем: знизування плечима («не знаю», «нічого не можу зробити»); хитання головою по горизонталі як знак заперечення; відомі американські жести, які все більше входять і в нашу культуру - «ОК» («добре», «все в порядку»); «fack you» і т. ін. Найчастіше емблема - прояв «просочування», але в цій якості вона рідко помічається як виконавцем, так і спостерігачем тому що демонструється фрагментарно і з незвичного положення (більшість емблем за звичай

виконується між зоною талії та шиї виконавця перед обличчям співбесідника). Так, емблема «знизування плечима з піднятими вгору зігнутими в ліктях руками з розгорнутими до співбесідника долонями» в ситуації, коли має місце просочування справжнього переживання (безпомічності, безпорадності) при фальсифікації якої-небудь позитивної емоції (наприклад, задоволення), може редукуватися до легкого підняття (здригання) одного плеча або, якщо людина сидить і тримає руки на колінах - до легкого поруху однієї руки. В межах однієї культури емблеми сприймаються усіма її представниками однозначно і тому є надійними викривачами брехні.

Ілюстративні жести (ілюстратори) - ще один вид рухів тіла. Як свідчить сама назва цих жестів, це такі рухи, які ілюструють мовлене по мірі його вимовляння. Поза їхнього зв'язку зі словами ілюстратори мало про що говорять. Відомо, що кількість ілюстраторів зростає, якщо людина не може підшукати потрібне слово або коли вона збуджена. Можливими причинами зниження кількості ілюстраторів (крім говоріння неправди) можуть бути:

- відсутність емоційної утягнутості в спілкування (коли людині нудно, набридло або сумно);
- коли людина відчуває труднощі відносно того, що сказати (коли вона зважує кожне слово або надмірно обачна);
- коли людина коливається при прийнятті рішення (має місце амбівалентність);
- коли лінія поведінки недостатньо відпрацьована;
- коли людина приховує сильне переживання.

Тенденція до збільшення кількості емблематичних обмовок і зменшення кількості ілюстраторів в невербальній поведінці людини вказує на можливість брехні з її сторони. Отже, коли викривач брехні помічає зменшення кількості ілюстраторів на протязі бесіди, він повинен виключити усі інші - крім брехні - можливі причини такого явища. Для того, щоб судити про те, зменшився чи збільшився рівень ілюстрування у даної людини, треба мати уявлення про індивідуальну частоту вживання нею ілюстраторів у спілкуванні.

Не комунікативні жести, пов'язані з маніпулюванням власним тілом (інколи за допомогою сторонніх предметів - олівця, шпильки і т. п.) - ще один різновид жестів, що можуть свідчити про брехню. Жести цього типу (якась частина тіла збирається в зморшки, скубається, шкрябається і таке інше) знаходяться на межі свідомості. Людина здатна керувати ними, якщо вона їх усвідомлює. Є люди, які звикли маніпулювати своїми частинами тіла і не можуть втриматись від цього на протязі більш менш тривалого часу. Встановлено, що зростання кількості таких жестів у ситуації більш менш офіційного спілкування з не дуже близькими людьми свідчить про появу

психологічного дискомфорту, а в ситуації неформального спілкування - навпаки, про повну релаксацію і комфорт. Отже, рухи, пов'язані з маніпулюванням власним тілом можуть бути в залежності від ситуації ознакою двох протилежних станів - дискомфорту або релаксації. Брехуни також знають, що такі жести розцінюються іншими людьми як прояв нервування і звичайно намагаються придушити їх. Проте зробити це не завжди вдається: зі зростанням емоційної напруги вони з'являються знову і знову, тобто їх поява має переривчастий характер. При цьому слід мати на увазі, що відчуття дискомфорту не завжди пов'язане з брехнею.

Зорова поведінка як індикатор брехні

Зорова поведінка як індикатор брехні пов'язана зі зверненням людини до її внутрішнього досвіду і намаганням проконтролювати те, що мовиться. Згідно з концепцією нейролінгвістичного програмування напрямок руху очей під час розмови вказує на тип мислення людини, точніше, на притаманний їй спосіб обробки досвіду. Певно, ви помічали, що відповіді на питання, що потребує обдумування, передують відведенню погляду? Людина дивиться наче «крізь вас» або вверх - так, неначе шукає відповіді на стелі; або вбік, начебто сподівається почути потрібну відповідь, або вниз, на свої ноги, начебто намагається знайти відповідь під ногами. Напрямок погляду свідчить про те, до якого різновиду пам'яті людина звертається: погляд вліво вверх є типовим для зорових спогадів; вправо вверх - для зорових конструкцій; вліво по горизонталі - для слухових спогадів; вправо по горизонталі - для слухових конструкцій («уявіть собі, як дзеленчатиме будильник, накритий відром»). Отже, напрямок погляду вверх свідчить про звернення до зорового досвіду; рух очей у горизонтальному напрямі відповідає зануренню у слуховий досвід.

Напрямок погляду вправо вниз пов'язаний з відтворенням кінестетичних уявлень (досвіду відчуття руху, дотику, температури, напруги і розслаблення м'язів, відчуттів смаку та запаху). Конструкцій у кінестетиці немає: ми не можемо уявити собі відчуття, які ми ніколи не відчували.

Напрямок погляду вліво вниз свідчить про те, що людина поринула у внутрішній діалог. Цей напрямок співпадає з функцією контролювання мови (коли людина ретельно відбирає слова, які збирається промовити). Такий контроль може свідчити про те, що людина хоче щось приховати. Отже, типовий шаблон руху очей при брехні: від зорової або слухової конструкції (вправо вверх, вправо по горизонталі) - до контролювання мови. Це відповідає такій послідовності: спочатку уявити, сконструювати, як все могло бути, а потім говорити лише те, що відповідає цій конструкції, нічого зайвого... Саме

такий напрямок руху очей - по діагоналі: вправо вверху - вліво вниз вважається ознакою брехні.

Напрямок погляду по центру вверху або вниз може відноситися як до спогадів, так і до конструювання. В цьому випадку слід запам'ятати, що дана людина на питання, пов'язані, наприклад, з кінестетичними спогадами завжди реагує напрямком погляду вниз по центру [1].

Показники омани, пов'язані з діяльністю автономної нервової системи

Показники омани, пов'язані з діяльністю автономної нервової системи дуже достовірні, оскільки відповідні зміни відбуваються мимовільно. Важко приховати ознаки емоції, якщо частота дихання та ковтальних рухів змінюється, та не треба докладати особливих зусиль, щоб фальсифікувати сильні переживання, дихаючи швидше та ковтаючи частіше. Втім, люди, імітуючи сильні емоції, як правило, забувають про це. Ознаками емоційного збудження є мимовільна затримка дихання при відповіді на "ключові" питання, підвищення кров'яного тиску, уповільнення серцебиття, зростання електропровідності шкіри (ці реакції можуть бути і індивідуально своєрідними). Поряд з такими невидимими проявами є і видимі: розширення зіниць, зростання частоти моргання, поява запаху поту або поту, збліднення або почервоніння шкіри обличчя тощо. Більшість вчених вважають, що видимі прояви діяльності автономної нервової системи свідчать не про те, яка саме емоція виникла, а про те, наскільки вона сильна. Людина дихає частіше, пітніє і робить ковтальні рухи при виникненні будь-якої емоції. Ця точка зору не співпадає з досвідом більшості людей. Люди відчують себе по-різному при переживанні різних емоцій - страху, гніву і т. д. Екман вважає, що зміни в діяльності автономної нервової системи утворюють паттерни, специфічні для кожної емоції. Так, було виявлено, що при переживанні страху і гніву температура шкіри змінюється не однаково: шкіра стає гарячою, коли людина гнівається, і холодною, коли вона перелякана. Взагалі про значення збліднення та почервоніння мало що відомо. Вважають, що почервоніння - ознака зніяковіння, однак людина може почервоніти при переживанні сорому або вини. Обличчя червоніє і при переживанні гніву, і ніхто не знає, чим таке почервоніння відрізняється від рум'янцю збентеження. Припускають, що те і інше - наслідок розширення периферійних кровоносних судин, але ж краска гніву і краска зніяковіння або сорому можуть відрізнитися як кількісно, так і за місцем локалізації та тривалості збереження. Є підстави вважати, що обличчя червоніє тоді, коли гнів неконтрольований або людина намагається його контролювати та не може внаслідок його раптовості та сили. При

стримуванні гніву людина блідніє, як і від страху. Одним словом, питання проте, чи є зміни в діяльності автономної нервової системи специфічними для кожної емоції, вивчене недостатньо. Однак поява цих змін вказує на зростання емоційної напруги.